

ժողովուրդների՝ ասորեստանցիների, բարելացիների և ուրիշների մշակույթների հետ սերտ կապակցված: Այս փոխադարձ կապը իր արտացոլումն է գտել նաև ուրարտական գրերի սեպագրերի մեջ, որոնք շատ ընդհանուր բան ունեն հարևան ժողովուրդների հետ: Սեպագիրը առաջին անգամ երևացել է Շումերում (Դ հազարամյակից մինչև մեր թվականը): սկզբում քարե տախտակների վրա, իսկ հետագայում արձանագրություններով սկսվեցին ծածկվել քարե պատերի և ժայռերի մակերևույթները: Ուրարտական արձանագրությունները գրվում էին ինչպիսի կալի, այնպես էլ քարի վրա: Նրանք շինարարական բովանդակություն ունեին: Սեպածեկ պրոֆիտի եռանկյուն նշանագրերը խորացվում էին այն նյութի մեջ, որի վրա փորագրվում էին: Բնորոշ է, որ արձանագրությունները գորդի պես փռվում ու ամբողջությամբ պատում էին արձանագրության համար նախատեսված այս կամ այն նյութի ողջ մակերևույթը: Արձանագրությունները գրվում էին տող առ տող զգված տողանշերով՝ ձախից աջ: Բառերը տեղավորվում էին անընդմեջ և առանց տողադարձի: Այն դեպքում, երբ բառը վերջանում էր տողը չլրացած, ավելացնում էին ավելորդ ձայնավորներ և վանկեր:

Ուրարտական սեպագրերը փորագրվում էին քարե պատերի, սյուների, հուշարձանային կառուցվածքների սրբատաշ մակերևույթների վրա:

Ըստ տեղատեղի մեծության, սեպագրերը տեղավորվում էին պատի մեկ կամ մի քանի իրար կից քարերի վրա:

Երևանի մոտ գտնվող ուրարտական փոխարքայի ամրոց Կարմիր բլրի (Թեյշեբախի) պատի վրա գտնվող Արգիշտիի որդի Ռուսայի (685—645 թ. թ. մ. թ. ա.) մասամբ պահպանված արձանագրությունը, պրոֆ. Կ. Ղաֆազարյանի կարծիքով, զբաղեցրել է առնվազն չորս քար²:

Վանի մոտ Զվաստան գյուղում հայտնաբերված սյան ներքևի մասում գետնիցված Սարգուրի որդի Իշպուհի (Թ դարի վերջը մ. թ. ա.) արձանագրությունը բռնում է երեք տող տարածություն, որը զարգանկար ժապավենի պես պարուրում է սյան ընդ սկիզբը:

1 Բ. Բ. Պիտոբուկի, «Ուրարտուի պատմությունն ու կուլտուրան», Երևան 1944 թ., էջ 287 (ռուսերեն):

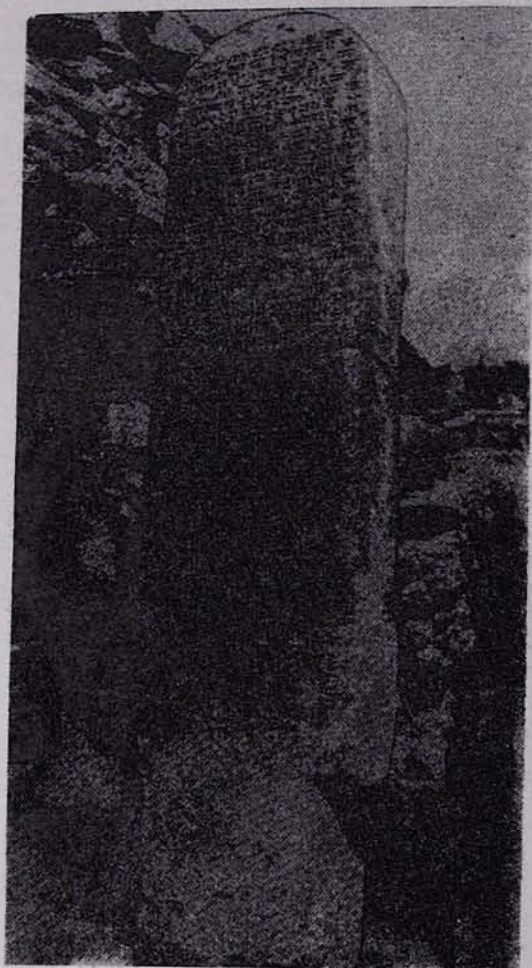
2 Կ. Ղաֆազարյան, «Վարմիր բլրի նորագույն սեպագրի արձանագրությունը», «Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Պատմության և զրահայնության ինստիտուտի տեղեկագիր», գիրք 2-րդ, Երևան, 1937 թ., էջ 235—236 (ռուսերեն):

Սեպագիր արձանագրություններով հարուստ ուրարտական սյուների համանման մանրամասներ պահպանվում են Վրաստանի պատմական թանգարանում, Թբիլիսիում:

Ուրարտուի դեռևս չավարտված հնագիտական ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս լրիվ չափով բնորոշելու Ուրարտուի մոնումենտալ ճարտարապետության մեջ կիրառվող արձանագրությունների լիակատար արժեքը: Սակայն հաշվի առնելով այն, որ մինչև այժմ համարյա չեն հայտնաբերված քարակոփ զարդաքանդակներ, պետք է ենթադրել, որ հատկապես արձանագրություններն էին հանդիսանում շինանյութերի դեկորատիվ հարդարման հիմնական միջոցները: Դատելով սյուների և ամրոցների արտաքին պարիսպների քարերի վրայի արձանագրությունների մնացորդներին, պետք է ենթադրել, որ նրանք գրվում էին կառուցումների երևացող մասերը: Ուրարտական արձանագրությունների, նրանց կիրառման և գեղարվեստական նշանակության մասին առավել լիակատար գաղափար են տալիս հուշարձանային կառուցումները: Դրանք կամ առանձին կանգնած ստեղաններ են, ծածկված համատարած արձանագրություններով կամ երբեմն ճարտարապետունե ձևավորված սեպագրերով պատված ժայռերի հարթեցված մակերևույթներ:

Ուրարտական քարե ստեղանները քառանիստ կոթողների տեսք ունեն, որոնք զբաղված են ոչ մեծ պատվանդանների վրա: Որպես օրինակ կարող են ծառայել Արգիշտիի որդի Սարգուրի (760—730 թ. թ. մ. թ. ա.) ստեղան, որ գտնվում է Վանա ժայռի հյուսիսային լանջի խորշում, և Արգիշտիի որդի Ռուսայի (685—645 թ. թ. մ. թ. ա.) Զվարթնոցի ստեղան (նկար 1): Ի տարբերություն Սարգուրի ստեղանի (բարձրությունը 2,27 մ.), Ռուսայի ստեղանի վերնամասը կորացած է և ավելի ճշգրիտ երկրաչափական ձև ունի:

Ուրարտական ստեղանները ճարտարապետական արտահայտչականության էին հասնում երկրաչափական կանոնավոր ձևի հրատակության, որոնք հակադրվում էին կամ շրջապատի ժայռերի անկարգաբան զանգվածների, կամ հարթավայրերի դաշտանկարի հետ: Սեպագրի գեղարվեստական հմայքը հիմնված է հուշարձանի երեսակողմի ողջ մակերևույթը մանր նշաններով հավասարաչափ ծածկելու վրա: Գրերի ոչ խոր փորվածքը, բառամիջի տարածությունների և ազատ լուսանցքների բացակայությունը չէին խախտում ստեղանի մակերևույթի համակարգությունը, այլ ընդհակառակն ընդգծում էին և ուժեղացնում նրա ճարտարա-

Նկար 1

ԱՐԳԻՇՏԻՈՒ ՈՐԳԻ ԲՈՒՍԱՑԻ ՍՏԵԼԱՆ ԶՎԱՐՔՆՈՑՈՒՄ

պետական արտահայտչությունը: Այդ բանը կարելի է ստուգել, տեսնելով Ռուսայի մոնումենտալ ստեղան, որի 2,70 մ. բարձրության մեջ պարունակվում է 47 տող արձանագրություն:

Ժայռերի հարթեցված մակերևութների վրա փորագրված սեպագրերի օրինակներ կարող են ծառայել՝ Մենուայի որդի Արգիշտիի (781—760 թ. թ. մ. թ. ա.) Վանա ժայռի վրայի հորինված տարեգրությունը և Սարգուրի որդի Ռուսայի (730—714 թ. թ. մ. թ. ա.) Սևանա լճի հարավային ափի ժայռի վրայի քաղաքային (Սովինարի) արձանագրությունը:

Ճարտարապետական ձևավորում ունի կրոնական բովանդակություն պարունակող Իշպուինի որդի Մենուայի սեպագիր արձանագրությունը (810—781 թ. թ. մ. թ. ա.), որը

գրությունը (810—781 թ. թ. մ. թ. ա.), որը գետնի վրա է ժայռի զանգվածում փորված խորշի մեջ և ժողովրդի մեջ հայտնի է «Մհերի դուռ» («Մհեր կապուսի») անունով:

«Մհերի դուռ» գեղարվեստական հմայքը հիմնված է ինչպես հսկայական խորշի միջոցով (բարձրությունը 5,18 մ.) արձանագրությունը ընդգծելու, նույնպես և ողջ ներս ընկած մակերևութի մասնիկ սեպագրերով հավասարաչափ պատելու վրա:

Սեպագիրը առավել ստվերակա համար, խորշը ունի զգալի խորություն (1,27 մ.) և կրկնված է հետզհետե խորացող երեք ուղղանկյուն մակերևութներով: Եզրակալի խորշը շատումները պարզորոշ կերպով առանձնացնում են խորշը շրջապատի ժայռերից և բևեռում դիտողի ուշադրությունը սեպանկարի վրա: Դեկորատիվ տեսք է տրված երևանի մոտ գտնվող ուրարտական Արին-Բերդ (Երեպունի) քաղաքի ամրոցում կրոնական շենքի՝ «Սուաիի տան» կառուցման մասին հայտնող, Մենուայի որդի Արգիշտիի արձանագրությանը: Մուտքի ձախ և աջ կողմերում կրկնված միևնույն արձանագրությունը, որը փորագրված է բազալտի սրբատաշ մակերևութի վրա, պարզորոշ կերպով առանձնացվելով, իր ռելիեֆով զգալի տարր է դառնում ձևակապի գեղարվեստական ձևավորման գործում:

Ուրարտական տիրապետության անկումից հետո (2 դարի սկիզբը մ. թ. ա.) սեպագիրը հետզհետե սկսում է անհետանալ՝ Ուրարտուի պետության մեջ մտնող ցեղերի գործունեության պատճառով:

Երկրորդ դարի սկզբին, մինչև մեր թվագրությունը, Հայկական բարձրավանդակի վրա կազմակերպվեցին անկախ հայկական թագավորություններ՝ Մեծ Հայքը և Մոփաց աշխարհը (Մոփքը): Սկսած 9 դարից մ. թ. ա. և մինչև 10 դարի սկիզբը մ. թ., հայերը շունենալով դեռևս իրենց ազգային (հայկական) գրերը, օգտվում էին հարևան ժողովուրդների այբուբեններից: Մովսես Խորենացին և Ղազար Փարպեցին վկայում են, որ մինչև հայկական տառերի գյուտը, հայերը օգտվում էին արամեական, հունական և պարթևական գրերից:

Օտար գրերը կիրառվում էին պետական գործերը վարելու համար, և չէին տարածվել ժողովրդական զանգվածների մեջ: Ժողովուրդը հավանաբար գործածել է իր, այսպես կոչված «մինչ-միսրոպյան» գրերը, որի

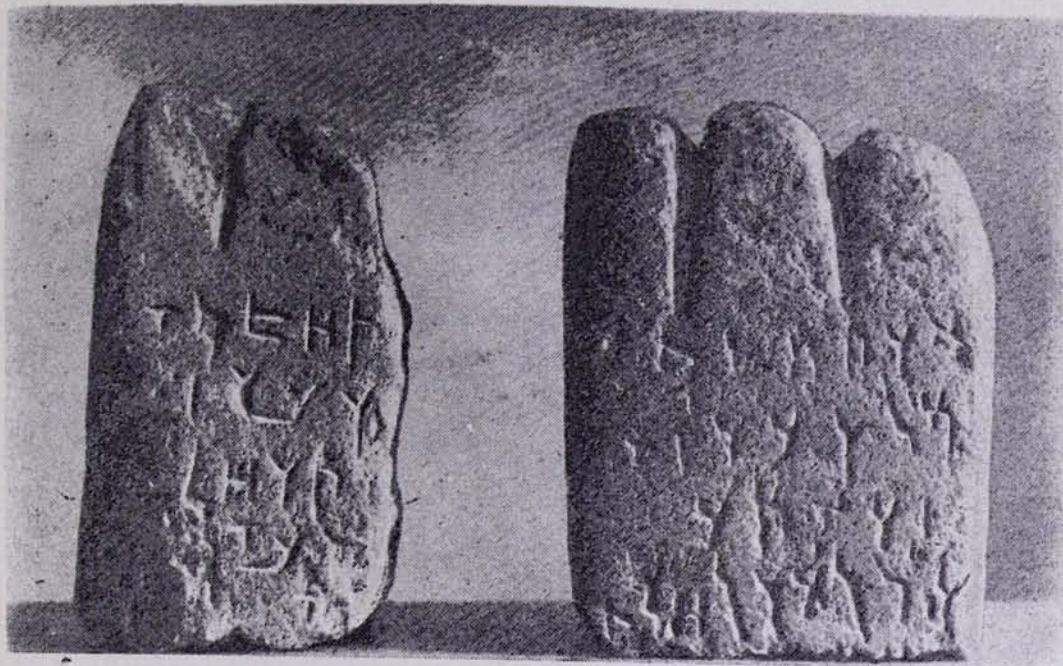
3 Մովսես Խորենացի, «Հայոց պատմութիւն», Մոսկովա, 1858 թ., գիրք Ա, գլուխ Գ.— Ղազար Փարպեցի, «Հայոց պատմութիւն», Վենետիկ, 1793 թ., էջ 251—4. Ղաֆաղաբեկ, «Հայկական գրի սկզբնական տեսակներ», Երևան, 1939 թ., էջ 9.

մասին շատ պարզ հիշատակում է պատմիչ Վարդան Մեծը⁴։ Սրա ապացույցներից մեկը կարող է լինել նաև այն, որ այդ ժամանակ հայերը ունեին իրենց խոսակցական լեզուն։ Այս բանը հաստատվում է հույն պատմիչ Ստրաբոնի վկայությամբ, որը Հայաստանի մասին խոսելիս ասում է, թե Քրեոլոր բնակիչները... խոսում էին միևնույն լեզվով⁵։

Օտար գրերի գործածությունը Հայաստանի համար բացառություն չէր։ Նման երևույթ բնորոշ է առաջավոր Ասիայի, Անդրկովկասի և Բալկանյան թերակղզու հին ժողովուրդների համար, որոնք մինչև սեփական այբուրեն ունենալը օգտվել են հունարենից⁶։

Այն քարերը, որոնց վրա խազված են արամեական արձանագրությունները՝ ծառայել են որպես սահմանային նիշեր⁷։ Նրանք տաշված հաստ սալեր են, վերի մասում կոր բութ ատամնաշար ունեն և նման են փոքր աշտարակների. քարերի բարձրությունը շատ չէ՝ 42 սմ. (նկար 2)։

Արձանագրությունները դասավորված են սալի լայն մասում, տող առ տող, հորիզոնական, աջից ձախ։ Տառանիշերի չափը տատանվում է 4 սանտիմետրի սահմաններում։ Ձայնավորները բացակայում են։ Բառամիջի տարածություններ չեն թողնվել, բառերը փոխադրվելիս են եղել մի տողից մյուսը։

Նկար 2

ԱՐՏԱՇԵՍ Ա-Ի ԱՐԱՄԵԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ-ԲԱՅԱՋԵՏՈՒՄ

Մինչև օրս հայտնի են արամեական երեք քարի արձանագրություններ, որոնք գտնվել են Սևանա լճի շրջանում։ Ժամանակագրությամբ նրանք վերաբերում են առաջին հալական թագավորի՝ Արտաշես Ա-ի (189—160 թ. թ. մ. թ. ա.) ժամանակաշրջանին։

⁴ Վարդան Մեծ, «Պատմութիւն տիեզերական», Մոսկվա, 1861 թ., էջ 63, ծանոթություններ՝ էջ 80—81 (ոտաներն)։

⁵ Ատրաբոն, գիրք 11, գլուխ 14։

⁶ Այս հարցի մանրամասն շարադրությունը տե՛ս Կ. Վ. Տրեհեր, «Հին Հայաստանի կուլտուրայի պատմության ակնարկներ», Մոսկվա—Լենինգրադ, 1953 թ., էջ 100—102 (ոտաներն)։

Արձանագրություններով քարերի զեղարվեստական մշակումը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ ոչ բոլոր սահմանային սյուներն են եղել «աշտարակաձև»։ Ըստ երևույթին, մեզ չհասած սովորական, շարքային սյուները ավելի պարզ մշակված են եղել։ Ձևավորվում էին միայն այն սյուները, որոնց արձանագրությունների մեջ հիշվում էր թագավորի անունը։

Հին Հայաստանում հունական արձանագրություններ պահպանվել են համարյա մինչև

⁷ Կ. Վ. Տրեհեր, հիշյալ երկը, էջ 162 և շարունակություն։

Գ դար մ. թ. ա.: Այն ժամանակից հունարեն լեզուն տարածված է եղել պաշտոնական, գործարար և պետական հարաբերությունների համար⁸:

Հունարեն գրերի գործածությամբ արամեական գրերը չկորցրեցին իրենց նշանակությունը և շարունակեցին կիրառվել հունարենի հետ հավասար: Հայտնի են դեպքեր, երբ միաժամանակ կիրառվել են թե՛ հունական և թե՛ արամեական նշանները: Օրինակ կարող է ծառայել Փոքր Հայքում հայտնաբերված հունա-արամեական երկլեզու արձանագրություն հայտնաբերվել է նաև Արմազիում¹⁰ (Մցխեթա, Վրաստանում):

տինական արձանագրություններ, որոնք տարածված են եղել Հայաստանում մեր թվագրության առաջին դարի վերջերից. նրանք ունեն պատմական, գրական և կենցաղային բովանդակություն:

Պահպանված հունական և լատինական արձանագրությունները ուրարտական սովորույթների ուղղակի շարունակությունն են, միայն այն տարբերությամբ, որ այս արձանագրությունները պակաս խնամքով են կատարված:

Արմավիրի հունական արձանագրությունները (Ա. դ. մ. թ. ա.) փորագրված են ժայռի զանգվածների համարյա շմշված մակերևույթի վրա, տեղ-տեղ բավականին ան-

նկար 3

ԷԼԻԱ-ՎԱԼԵՆՏԻ ՀՈՒՆԱՐԵՆ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԷԶՄՐԱՆՈՒՄ

Հին Հայաստանում հայտնաբերված են տասից ավելի հունարեն արձանագրություններ: Բացի այդ, գտնված են նաև հինգ լատինական

փոյթ և առանց ձևավորման: Բովանդակությունն է՝ գրական զեղումներ, հավանական է կրոնական բովանդակությամբ¹¹:

Հստ երևույթին զարգացման հետևյալ փուլը մեմորալ հուշարձանների վրայի արձանագրություններն են: Անհավանական է նման արձանագրությունների գոյությունը նաև ուրարտացիների մոտ, սակայն առայժմ այդպիսիք չեն հայտնաբերվել:

Մինչև այժմ հայտնաբերված են երեք մեմորալ հուշարձան, մեկը հունարեն (Էլիա-Վալենտի, Բ. դ. մ. թ. ա.) (նկար 3) և երկուսը

⁸ Ս. Ս. Երեմյան, «Հայաստանի հասարակական կարգի հիմնական դժեքը հելլենիստական դարաշրջանում», «Տեղեկագիր», Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի հասարակական գիտությունների երևան, 1948 թ., № 11, էջ 72 (ռուսերեն):

⁹ Ա. Ցա. Բոգիսով, «Արտաքսես (Արտաշես) թագավորի հայոց արձանագրությունը», «Հին պատմության Բանբեր», Մոսկվա, 1942 թ., № 2, էջ 99 (ռուսերեն):

¹⁰ Գ. Վ. Մեռեբելի, «Արմազի բրինգվան» (արձ.) Բրիլիսի, 1941 թ., (ռուսերեն):

¹¹ Կ. Վ. Տրեյեր, հիշված երկը, էջ 113 և շարունակություն:

լատիներեն (Բ դարի վերջը մ. թ. ա.) արձանագրություններով, բոլորն էլ էջմիածնում: Արձանագրությունները ճարտարապետորեն ձևավորված են: Նրանք դասավորված են ուղղանկյուն տապանաքարերի վրա, որոնք երիզված են ոչ մեծ ելուստավոր շրջանակներով: Արձանագրությունների կատարման որակը բարձր է. տողերը ուղիղ չեն և մասամբ տարբերվում են բարձրությամբ, հավասարաչափ չի ծածկված մակերևույթը տառերով. կան դատարկ տողեր, իսկ հունական արձանագրությունում տեքստի մի մասը և մի քանի տառերը տեղավորված են շրջանակի վրա: Այս ամենը խախտում է արձանագրությունների ամբողջությունը և նրանց նշանակությունը հուշարձանի դեկորատիվ հարդարանքի մեջ: Արձանագրությունները ուղղանկյուն երիզակալով պատելու ձևը հետագայում իր զարգացումը ստացավ: Հայկական տաճարների պատերի վրա կարելի է տեսնել նման ձևի ուղղանկյուն հուշատախտակներ:

Ամրոցների պատերի վրայի (Տիգրանականոս և Գառնի) արձանագրությունները կիրառվում էին նույնպես, ինչպես ուրարտական ժամանակաշրջանում: Գառնիում պահպանվել է Տրդատ Ա-ի հունարեն արձանագրությունը, որտեղ խոսվում է ամրոցի վերականգնման մասին: Կ. Տրեքի ենթադրությամբ այդ արձանագրությունը ղեկավարված է եղել պարսպի մեջ, որը շարված է սրբատաշ բազալտի խոշոր հատաքարերով: Այն պտնվելիս է եղել աշտարակի կցորդման տեղում, կամ «հենց աշտարակի վրա, այն տեղում, որտեղ նա կցորդվում էր պատին»¹²: Զի բացատրում այն, որ արձանագրությունը փորագրված է եղել գոյություն ունեցող պատի մակերևույթի վրա, վերականգնման աշխատանքները վերջացնելուց հետո:

Գառնիի ամրոցում հունական արձանագրությունները պահպանվել են նաև մի փոքրիկ շենքի խճանկար հատակի վրա, որը եղել է բաղնիքի հանգեծարան: Խճապատների սյուժեն, որը կազմված է գունավոր փոքրիկ քարերից, ծովային դիցաբանությունից վերցված բովանդակություն է պատկերում:

Մակագրությունները, որոնք բովանդակում են զանազան ծովային աստվածությունների անուններ, հասակորեն աչքի են ընկնում իրենց մուգ գույնով բաց ֆոնի վրա և գեղեցիկ կերպով դասավորված են՝ ձկնապատկերներով ու երկրաչափական հյուսվածքներով շրջապատված մարդկանց պատկերների շուրջը: Գառնիի խճանկար մակագրությունները, առաջիմ, միակ հունական

խճանկար-արձանագրություններն են Հայաստանում:

Հունական արձանագրությունները, որպես հին ժամանակների արձագանք և հայավազանու առանձին ներկայացուցիչների հունամոլության արտահայտություն՝ փորագրվում էին նաև ավելի ուշ շրջանի, հատկապես է դարի կեսերի հուշարձանների վրա: Ավանի երկրիցու ծածկագիր արձանագրության մեջ, որտեղ հիշատակվում է Եզր կաթողիկոսի անունը (638 թ.) բառերի մի մասը գրված էր հունարեն¹³, իսկ Զվարթնոցի տաճարում (641—661 թ. թ.) հունարեն լեզվով գրված են ներսես Գ Շինողի կողմից տաճարը կառուցելու մասին արձանագրությունը¹⁴ և իր՝ ներսեսի փակագրերը, որոնք դասավորված են կենտրոնական աբսիդը ձևավորող խոյակների վրա (նկար 4):

Նկար 4

ԽՈՅԱԿ ԶՎԱՐԹՆՈՑՈՒՄ

ՆԵՐՍԵՍ Գ ՇԻՆՈՂԻ ՓԱԿԱԳՐԵՐՈՎ

Փակագրերը դասավորված են մուտքին անմիջապես մոտ, տեսանալի տեղում, սյունագլխի երկու խոյակների միջև ղեկավարված հյուսվածքաբանդակի գլխին: Փակագիրը իր խոշոր չափերով և սյունագլխով գրաված կենտրոնական դիրքով ըմբռնվում է որպես մի զարդաբանդակ, որը բաղկացած է ուղուցիկ տառերից և վարդաբանդակից: Փակագրի բովանդակությունը, համեմատած նրա

¹³ Կ. Ղաֆադարյան, «Ավանի երկրիցու ծածկագիր արձանագրությունը», Երևան, 1945 թ.

¹⁴ «Հայկական ՍՍՌ պատմական հուշարձանները, Վարդապատի շրջան», Երևան, 1938 թ., § 3, էջ 12:

դեկորատիվ նշանակության հետ, դարձել է երկրորդական:

Հունական արձանագրությունները կիրառելու ուրիշ օրինակներ էլ են հայտնի, բայց փորագրված լինելով ավելի ուշ քան կառուցումը, նրանք էական դեր չեն կատարում վերջիններիս գեղարվեստական ձևավորման մեջ:

Դ դարի վերջերում և Ե դարի սկզբում Հայաստանում տեղի ունեցավ խոշոր իրադարձություն. Մեսրոպ Մաշտոցը կատարեց հայոց գրերի գյուտը: Այլևս ոչ միայն կարիք չէր լինում օգտվելու օտար նշաններից, այլև լայն հնարավորություններ էին ստեղծվում գիտության զարգացման և այդ գիտությունը ժողովրդական հոծ զանգվածների մեջ տարածելու համար: Տառերի գյուտը հնարավորություն տվեց ժողովրդին մայրենի լեզվով ուսում ստանալու, ձուլվելու վտանգից հեռու մնալու, և ժողովրդի մեջ հաստատելու քրիստոնեությունը, որը պաշտոնական կրոն էր դարձել Հայաստանում 301 թվականներից:

Մենք չգիտենք, թե որքան շուտ հայ գրերը կիրառվեցին ճարտարապետական հուշարձանների արձանագրությունների մեջ. հավանական է, որ տառերի գյուտից ոչ անմիջապես հետո: Սրա ապացույցն է արձանագրությունների համարյա լրիվ բացակայությունը Դ դարից մինչև Զ դարի սկիզբը ընկած ժամանակաշրջանում: Բայց հետագա դարերում հայկական ճարտարապետության հուշարձանների վրա պահպանվել են, իրենց բովանդակությամբ, գծագրությամբ և տեխնիկայի կատարմամբ տարբեր, անհամար թվով արձանագրություններ, որոնց մեծագույն մասը ընկնում է հայ ճարտարապետության աճի ու վերելքի առավել գործոն շրջանների վրա, այն է՝ Զ և Է դարեր, Ժ և ԺԱ դարերի սկիզբը և մանավանդ ԺԲ դարի վերջը և ԺԳ դարի սկիզբը:

Քանի որ հնարավոր չէ ընդգրկել արձանագրային ամբողջ ժառանգությունը, մենք ստիպված եղանք սահմանափակվել մի շարք օրինակներով, որոնց հիման վրա կարելի էր բավականաչափ ցայտուն կերպով ցույց տալ հայկական արձանագրությունների յուրահատկությունը, այն է՝ ճարտարապետական-գեղարվեստական ձևավորման բնորոշ հատկություններն ու կատարման տեխնիկայի բազմատեսակ ձևերը:

Ըստ գծագրական առանձնահատկությունների, հայկական գրերը բաժանվում են հետևյալ խմբերի, 1) երկաթագիր՝ 2) ուղղագիծ գիր՝ 3) բուրգգիր, 4) նաւրգիր և 5) շղագիր:

Հիշված խմբերը միանգամից առաջ չեն եկել: Նրանք մշակվել են հնագույն գրից՝

երկաթագրից հայկական գրերի զարգացման ընթացքում: Մասնավորապես քարի վրա փորագրելիս տառերի ուրվագծերը ստանում էին իրենց ձևերը, որոնք որոշ չափով զատվում էին գրքային տառաձևերից:

Ինչպես ցույց են տալիս քարի վրայի հայկական արձանագրությունների ուսումնասիրության հնագրական հատկությունները, տարբեր ժամանակներում կիրառվելիս են եղել տարբեր տառաձևեր¹⁵: Սկզբում օգտվում էին գլխավորապես երկաթագրից, մի քիչ ուշ սկսեցին կիրառել նաև բոլորագիրն ու շղագիրը: Հայտնի են դեպքեր, երբ միևնույն արձանագրության մեջ կիրառվել են տարբեր տառաձևեր. այսպես օրինակ՝ Թալինի կաթողիկե եկեղեցու զմբեթի աջ մույթի արևմտյան կողմի վրայի 783 թվականի արձանագրությունները գրված են երկաթագրով, տեղ-տեղ բոլորագրով և շղագրով: Տարբեր ոճերի խառնուրդով աչքի է ընկնում նաև Երեւույթի տաճարի հարավային դռան մոտի 1038 թվականի արձանագրությունը (նկար 5)¹⁶:

Քարի վրա արձանագրություններ կատարելիս՝ միշտ չէ, որ փորագրիչ վարպետները ճշտորեն պահպանում էին տառաձևի ոճական առանձնահատկությունները: Մեծ մասամբ այս վերաբերում է առավել վաղ օրինակներին, ինչպես Տեկորի գերեզմանատան տապանաքարի վրայի 964 թվականի արձանագրությունը, որ իր ոճով մոտ է շղագրին¹⁷: Քարի վրա արձանագրությունները դասավորվում էին ձախից աջ, հորիզոնական ստղերով, համեմատաբար հավասար բարձրությունով: Աշխատանքների ծավալը պակասեցնելու նպատակով և արձանագրության երկարությունը կարճացնելու համար, թույլատրվում էր մի տառանիշով փոխարինել երկուսը և հազվադեպ՝ երեքը և չորսը¹⁸, կիրառվում էին նաև հայկական արձանագրություններում ընդունված կրճատված բառեր, որտեղ գրվում էին միայն բառասկզբի և բառավերջի տառերը և որոնց գլխին դրվում էր պայմանական մի գծիկ՝ պատիվ, երբեմն ձախ ծայրը ծռած վեր, իսկ աջը՝ ցած: Երբ տեղը չէր բավարարում, գիտակցորեն կր-

15 Գարեգին աբխալսկուպոս Զովսեփյան, «Գրություն արվեստը հայոց մեջ», Վաղարշապատ, 1914 թ., մաս Գ, էջ 10:

16 Նույն տեղում, էջ 13:

17 Նույն տեղում, էջ 12:— Կ. Ղաֆադարյան, «Հայկական գրի սկզբնական տեսակները», էջ 46—47:

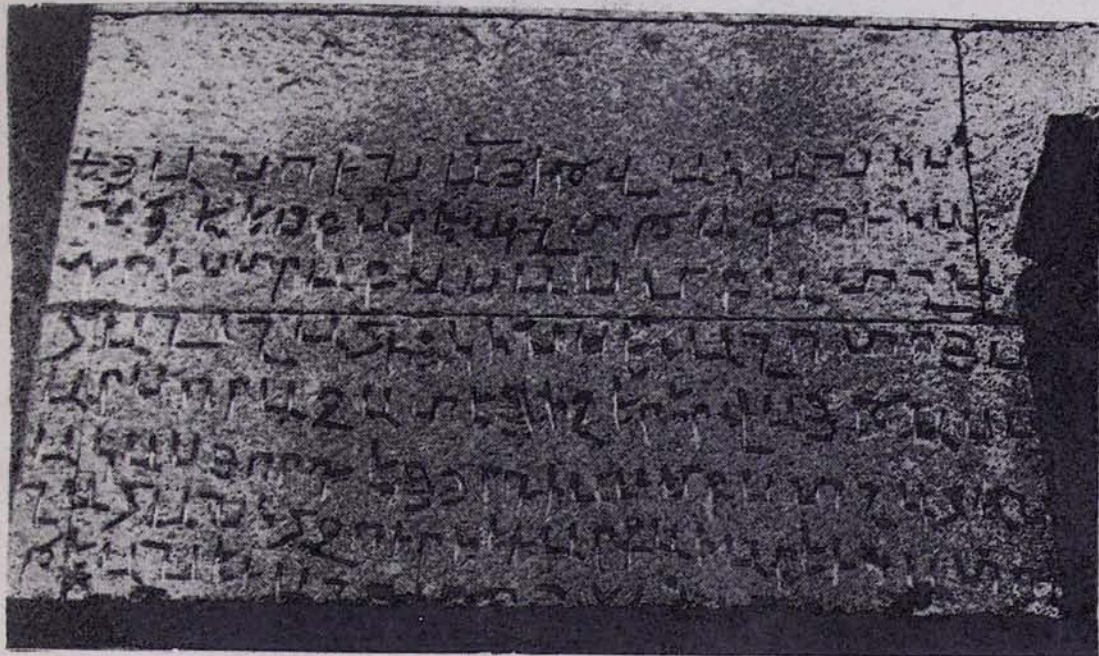
18 Համատեղված տառերի աղյուսակը տե՛ս, Կ. Ղաֆադարյանի հիշյալ երկում, էջ 75—82:

ճատում էին նաև ուրիշ բառեր: Բառերը գրվում էին մեկը մյուսի հետևից անընդմեջ: Տողադարձը կատարվում էր առանց վանկերի բաժանելու, որն անհրաժեշտ էր ընդմիջումների և ազատ տարածությունների վերացման համար, քանի որ վերջինները խախտում էին արձանագրությանը զբաղեցրած մակերևույթի միասնությունը:

Ռեկեֆ մակագրությունների հատվածքը փորվում էր երկու ձևի, խորացվող և ուռուցիկ պրոֆիլներով:

բարձրությունը, որոնք նշվում էին պատի վրա, մետաղյա խաղոցով, ընդորոժված խաղի խորությունը լինում էր տարբեր, որոշ դեպքերում, այն հազիվ նշմարելի է, մի այլ դեպքում նշանակալից խորն է (մինչև 2 մմ.): Տառերի խորությունը շատ չէ, մինչև 10 մմ.:

Բարձրաքանդակ արձանագրություններում տողերը հաճախ իրարից զատվում էին գծիկով, որի ելուստը հավասար էր լինում տառի ելուստին: Նման կերպով է ձևավորվում 1184 թվականի արձանագրությունը,

Նկար 5

ՆՐԵՐՈՒՅՐԻ ՏԱՃԱՐԻ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԴԻԱՆ ՉԱԼԵ ԿՈՂՄԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արձանագրությունների փորագրումը քարի վրա հոգնեցուցիչ, մանկակրկիտ ճշտություն պահանջող աշխատանք էր, որը կարող էին կատարել միմիայն բարձրորակ փորագրիչ-վարպետները, կառուցվածքները զարդաքանդակող մասնագետները: Իրենց կատարման տեխնիկայով, արձանագրությունները շատ ընդհանուր բան ունեն զարդաքանդակների հետ, քանի որ երկուսն էլ քանդակվում էին միևնույն գործիքներով, միևնույն նյութի՝ քարի վրա: Արձանագրությունների փորագրման ընթացքը քարի վրա կարելի է պատկերացնել հետևյալ կերպ: Այն մակերևույթը, որի վրա պետք է փորագրվիր արձանագրությունը, կամ զարդաքանդակը՝ խնամքով հարթեցվում և տաշվում էր: Նախապես որոշվում էին տողերի քանակն ու

որն ասում է, թե պարսպի աշտարակը կառուցված է կանդիտատ¹⁹ խաչտի հիշատակին: Նույն կերպ է ձևավորված Նորավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու (1339 թ.) արևմտյան ճակատի քառատող արձանագրությունը (նկար 6):

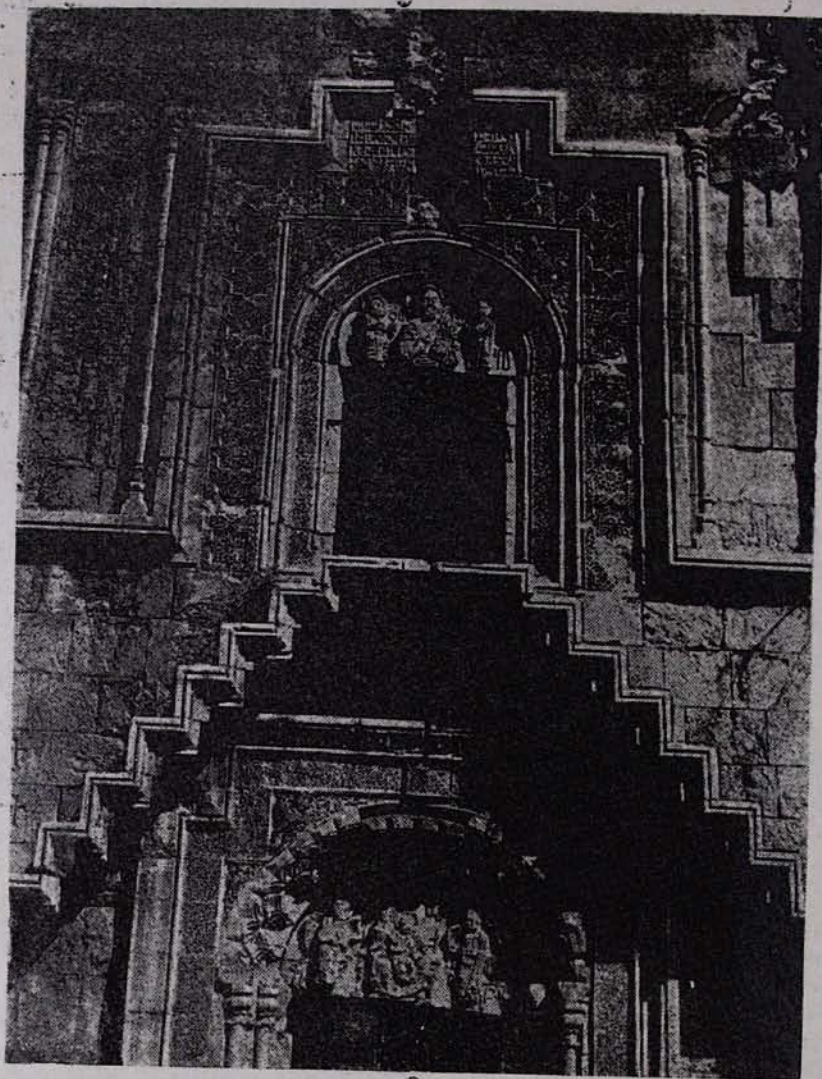
Տողերը որոշելուց հետո, նշվում էին տառերը, որոնց տեղադրությունն ու ձևերը գծագրվում էին խաղերով և որի վրայից հետո փորվում էին տառերը:

Սկսած ԺԳ դարից, տողերի նշելն ու տառերի ուղղագծելը կատարում էին ներկերով: Այս բանը զգալի արագացնում և թեթևացնում էր փորագրության աշխատանքը, մա-

19 Կանդիտատ — Հունական զինծառայողի տառի՝ ճան, ԺԲ դար:

նախնդ երբ քարերը ամուր էին՝ բազալտ, տրախիտ: Նոր-Գետիկի ճարտարապետական կոմպլեքսի շատ արձանագրություններ նախ գրված են եղել ներկերով, ապա փորագրվել են: Բնորոշ է, որ նրանց մեջ հանդիպում են

Տառերի գծագրման յուրահատկությունները առիթ են տվել Հ. Օրբելուն հեթադրելու, որ հայկական միջնադարյան արձանագրությունները գրվել են նախապես պատրաստված կաղապարների միջոցով: Այս են-

Նկար 6

ՆՈՐԱՎԱՆՔԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԵՐԿՐՈՐԻ ՀԱՐԿԻ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ
ՇՔԱՄՈՒՏՔԻ ԲԱՐՁՐԱՔԱՆԴԱԿ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

տառեր, որոնք այս կամ այն պատճառով մնացել են գրված միայն ներկով²⁰:

²⁰ Հ. Զանփուլադյան, «Մխիթար Գոշը և Նոր-Գետիկ վանքը», «Հայաստանի Պետական պատմական թանգարանի աշխատություններ», Երևան, 1948 թ., հատ. I, էջ 156:

Թաղրությունն իր հաստատումն է գտել Հ. Զանփուլադյանի Նոր-Գետիկի արձանագրությունների տառերի շափերին ու ձևերին նվիրված մանրամասն աշխատության մեջ: Ուսումնասիրելով նրանց հնագրական յուրահատկությունները, նա հաստատում է, որ «...մի քանիսը նրանցից շատ լավ պահպա-

նեկ են տառերի դժագրումների առանձնահատկությունները. պարզ երևում են կաղապարների միջոցով նախապես ներկուզ գրված տառերի հետքերը»²¹:

Ինչպես ասվեց վերևում, փորագրվող արձանագրությունների տառերը տաշվում էին խորացված կամ ուռուցիկ պրոֆիլով:

Խորացված տառերը ուրարտական սեպագրերի նման եռանկյունի հատվածք ունեն՝ հավասարասրուն, երբեմն հավասարակողմ եռանկյան ձևով, որի զագաթը թաղված է պատի մեջ:

Ուռուցիկ պրոֆիլի տառերը ստացվում էին տառամիջի տարածությունները փորելու միջոցով: Տառերի հատվածքը ուղղանկյուն է: Տառերի հաստությունը հավասար է մոտավորապես տառագծի լայնության երկու երրորդին և հազվադեպ՝ լայնությանը: Երբեմն, ավելի ուշ ժամանակներում, հանդիպում են կոր պրոֆիլով ուռուցիկ տառեր, որոնց կորությունը մոտավորապես կիսաշրջանի է ձգտում: Որպես օրինակ կարող է ծառայել Հին-Ջուղայի գերեզմանատանը գտնվող խոշա Սարգիս Թումիշյանի տապանաքար-խաչքարի արձանագրությունը (1600 թ.):

Շատ հազվադեպ, բացառիկ դեպքերում, ուռուցիկ պրոֆիլի տառեր էին փորագրվում պատերի մակերևույթի վրա որպես վերդիր: Այդպիսի մակագրությունների տարածում չգտնելը կապված է եղել նրանց կատարման դժվարության հետ:

Հայաստանում տարածված արձանագրությունների առավել հին տեսակը պատի մեջ խորացված մակագրություններն են. դրանք ավելի հարատև են, համեմատած ուռուցիկ պրոֆիլի մակագրությունների հետ: Հեշտությամբ փորագրվելով, նրանք չեն պահանջում աշխատանքի կատարման մանրակրկիտ ճշտություն, իսկ փորագրության որակը ավելի բարձր է լինում:

Ուռուցիկ պրոֆիլով արձանագրությունները փորելիս ամենաշնչին սխալը ուղղելու համար, որը կարող է լինել մի փոքր ավելորդ տաշվածքի կամ անզգուշ հարվածի հետևանքով, հարկադրված են լինում ամբողջ քարը կամ շարվածքը փոխարինել նորով:

Ուռուցիկ արձանագրությունները երևացին բավականին ուշ, մոտավորապես ԺԲ դարում, հավանաբար հայկական ձեռագրերի արձաթյա կամ ոսկյա կազմերի վրայի ուռուցիկ մակագրությունների ազդեցության տակ: Առավել հնագույններն են Մաշիթլու

գյուղի (Արթիկի շրջան) հարավային ճակատի հնգատող և վերը հիշված կանդիտատ խաչոտի արձանագրությունները: Վերջինս փորագրված լինելով միևնույն շաբթի երեք քարերի վրա, ունի տեքստի մի փոքր տարօրինակ դասավորություն. նախ լրացված է երեք տողով առաջին քարի մակերևույթը, չորս տողով՝ երկրորդին և վերջապես հնգով՝ երրորդինը²²:

Հիշյալ օրինակը, յուրահատկության իմաստով, բացառություն չէ: Տեկոթի տաճարի արևմտյան դռան քովատարի (արխիտրով) վրայի Սահակ Կամսարականի շինարարական արձանագրությունը աչքի է ընկնում նրանով, որ տեսքսի տողերը դասավորված են վարից վեր²³:

Բացի փորագրվող արձանագրություններից՝ մոտավորապես ԺԲ—ԺԳ դարերին գործածվում էին նույնպես ներկերով գրված արձանագրություններ: Նրանք սովորաբար դասավորվում էին շենքի ներսում, պատի հարթված մակերևույթի վրա, որ երբեմն, արձանագրությունը լավ երևալու համար, ներկում էին քարից զանազանվող գույնով: Օրինակներ կարող են ծառայել ԺԳ դարի արձանագրությունները: Առաջինը նրանցից՝ Նոր-Գետիկ վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան մույթի մոտի խորանի վերին մասի արձանագրությունն է, որ գրված է կարմիր ներկով, մուգ-երկնագույն ֆոնի վրա: Երկրորդը՝ նույն եկեղեցու հյուսիսային դռան վրայինն է, որ գրված է սպիտակ ֆոնի վրա կարմիր ներկով:

Պատերի ծեփված մակերևույթների վրա արձանագրությունները կատարվում էին միայն ներկերով: Թալինի կաթողիկեի ներսում (է դ.) առավել ուշ ժամանակի արձանագրությունը գրված է սև ներկով, հարավ-արևելյան խորանի մուտքի վերը, որով և նա զատվում էր կարմիր գույնի զարդանկարից:

Մաստարայի Ս. Հովհաննես եկեղեցու (1866 թ.) հարավ-արևելյան խորանի մուտքի վերևում եղած վերանորոգման մասին արձանագրությունը նույնպես գրված է սև ներկով:

²² Հ. Ա. Օրբիլի, «Քարերի վրա հայկական արձանագրությունները», «Քրիստոնեական արևելք», Պետրոգրադ, 1917 թ., հատ. 5, § 2, էջ 17 (նույնիսկ):

²³ Ն. Յա. Մառ, «Տեկոթի տաճարի կտիտորական արձանագրության ժամանակագրության շուրջը», «Քրիստոնեական արևելք», Պետրոգրադ, 1914 թ., հատ. 5, § 1, էջ 56—71:

²¹ Հ. Զախովայան, հիշված երկի նույն էջում: